

Cuvânt de întâmpinare

Alfabetele vechilor noastre scrieri bisericești

Gheorghe CHIVU

There was an interaction and an almost indispensable relationship between the religion or confession of the Romanian collectivities in the early centuries of our literary language and the graphic „layer” of the texts they used or were intended for them. The texts printed or transcribed for the Orthodox Romanians used on a regular bases the Cyrillic alphabet, whereas the manuscripts and the books created for the Romanians converted to Calvinism or Catholicism were printed or transcribed with Latin alphabet using Hungarian writing system. For the use of the Greek-Catholic believers, besides the books with Cyrillic alphabet, which represented a major part, there were printed religious texts with etymological alphabet, underlining once more the fact that they had a different confession from Calvinist or Catholic Romanians.

Keywords: Orthodox texts, Western Rite religious texts, Greek Catholic texts; Cyrillic writing, Latin alphabet writing with Hungarian script, etymological writing

Cercetarea scrisului bisericesc, tot mai intensă, mai aplicată și mai adecvată în ultimii ani, a pus în evidență nu doar caracteristicile lingvistice (lexicale, morfosintactice sau retorice) ale unor texte literare aproape ignorate în urmă cu un sfert de veac, deși ilustrează plenar toate variantele funcționale ale limbii, ci și rolul pe care l-a avut și îl are încă, într-o lume ce se consideră predominant laică, o componentă foarte importantă, cândva definitorie a culturii naționale.

Un argument pentru atenția acordată în prezent vechilor sau noilor noastre scrieri bisericești îl constituie numărul mare de ediții și de studii de referință publicate în ultimul timp, dar o dovadă concludentă în același sens o oferă chiar reuniunile științifice grupate sub titlul *Text și discurs religios*, ajunse prin actuala sesiune clujeană la a VIII-a ediție.

În cadrul investigațiilor, tot mai diverse și mai competente, efectuate asupra scrierilor cu subiect religios, forma grafică a textelor a reținut însă mai puțin atenția specialiștilor.

Nu avem în vedere desigur grafia chirilică românească în ansamblu, grafie studiată atent de către toți cei care, editând sau doar cercetând monumentele vechiului scris românesc, au stabilit inventarul și valoarea slovelor utilizate în cele mai multe dintre scrierile bisericești ajunse pînă la noi.

Nu ne referim nici la diversele sisteme ortografice bazate pe alfabetul latinesc, și ele prezente în vechile noastre texte religioase, sisteme ortografice studiate pînă în prezent aproape totdeauna cu același scop, anume pentru a identifica valoarea fonologică a grafemelor și de a stabili modul cel mai adecvat de transcriere a unor manuscrise sau tipărituri considerate reprezentative sau doar relevante pentru istoria scrisului vechi românesc.

Ne referim în schimb la relația necesară, uneori obligatorie, existentă între „haina” grafică a vechilor noastre scrieri bisericești și apartenența confesională a autorilor (traducători, copişti, diortositori sau tipografi), respectiv a destinatarilor, utilizatorii reali sau doar potențiali ai respectivelor texte. Pentru că, potrivit unor constatări pe care le vom formula în paginile următoare, în textele religioase alcătuite de la sfîrșitul veacului al XV-lea (de cînd datează, foarte probabil, copia manuscrisă numită în mod curent *Psaltirea Hurmuzaki*¹) pînă la finele secolului al XIX-lea, cînd este abandonat oficial alfabetul chirilic în tiparul bisericesc, alfabetele utilizate diferențiază scrisul ortodox, respectiv textele destinate comunităților ortodoxe, de acelea alcătuite cu litere latine pentru românii trecuți la calvinism sau la catolicism și de cele imprimare cu alfabet etimologizant pentru uzul românilor greco-catolici.

Textele religioase cu alfabet chirilic

Condiții sociale, politice și culturale bine cunoscute au impus de timpuriu haina slavonă în scrisul bisericesc din țările majoritar ortodoxe aflate în sud-estul Europei.

Cărturarii ce activau în teritoriile românești aflate de o parte și de alta a lanțului carpatic au preluat astfel alfabetul chirilic și l-au transformat, utilizîndu-l cu relativă constanță într-o epocă posterioară mijlocului veacului al XIII-lea, într-un remarcabil început de tradiție grafică românească, tradiție ce s-a bazat pe un sistem de semne unitar în tot spațiul locuit de români și funcționează independent de modelul slavon. Schimbînd sau acceptînd schimbarea valorii unor slove (precum cele două ieruri, ѣ și ѡ, ajunse adesea simple mărci ale finalului de silabă, respectiv cele două iusuri, ꙗ și ꙗ, utilizate fără excepție ca semne grafice ce notau vocale fără nazalitate), inventînd sau modificînd forma altora (ne referim la ѣ și ꙗ, necunoscute în alte spații culturale), acești cărturari, învățați grupați cu siguranță în jurul instituțiilor monahale importante, vor fi tradus și copiat, în consens cu dominanta culturii vremii în provinciile românești, scrieri religioase chiar la

¹ Vezi Al. Mareș, *Considerații asupra datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 682-683; cf. I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I, Socec & co, București, 1916, p. XCII-XCIV.

începutul veacului al XV-lea. Sugerează această ipoteză unele alternanțe consemnate în cuvintele românești atestate sporadic în documente slavone (cuvinte în care apar forme cu *u* final alături de variante terminate în consoană, respectiv cuvinte în care notarea vocalei *e* se făcea, conform unei maniere grafice tradiționale, prin **ѣ**). Susține aceeași ipoteză, raportându-se tot la valoarea slovei **ѣ**, o notație din anul 1418, făcută de învățatul bulgar Constantin Kostenețki cu privire la scrierea chirilică românească². Iar aceste constatări concordă cu informația dată de notația cu interpretare controversată făcută de Dimitrie Cantemir, în capitolul *Despre literele moldovenilor* din *Descriptio Moldaviae*, potrivit căreia „moldovenii se foloseau de caracterele latinești” [„latinis Moldavi utebantur characteribus”] înainte ca, în Conciliul de la Florența din 1439, să fi fost impusă, în dorința de a opri influența Bisericii apusene în Moldova, înlocuirea literelor latinești cu cele slavone³.

[Fragmentul amintit are, pe larg, în traducere, următorul cuprins: „Înainte de Conciliul de la Florența, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar, după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut în tabăra papistașilor, ... urmașul acestuia, diaconul lui Marcu al Efesului, bulgar de neam, pe nume Teoctist, ca să stârpească și mai mult orice sămânță papistașească din biserica moldovenească și ca să ia tinerilor puțința de a citi sofismele paistașilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din țara lui pe oamenii care gîndeau altfel în privința celor sfinte, dar și literele latine să le înlocuiască cu cele slavone...”⁴]

Condiții politice și culturale nu totdeauna favorabile au făcut însă ca primele texte românești scrise cu alfabet chirilic, ajunse pînă la noi, să dateze, potrivit unor cercetări filigranologice recente, nu din prima jumătate a veacului al XV-lea, ci cel devreme de la începutul secolului următor⁵.

Astfel, primul manuscris religios românesc cunoscut scris cu litere chirilice pare să fie celebra deja *Psaltire Hurmuzaki*, copiată cu aproximație în deceniul imediat următor anului 1500. Acesteia i se vor alătura, după aproximativ o jumătate de veac, prin activitatea desfășurată în centre culturale cunoscute aflate în zona Sibiu – Brașov, în nordul Moldovei și al Transilvaniei sau în Banat-Hunedoara, alte copii sau prelucrări, manuscrise sau tipărite, ale traducerilor românești făcute după diverse scrieri biblice (*Tetraevanghelul*, *Psaltirea*,

² Vezi pentru datele pe care se bazează aceste considerații Ion Gheție, *Vechimea scrierii chirilice românești*, în *Începuturile scrisului în limba română*, Editura Academiei Române, București, 1974, p. 9-20; Ion Gheție, Al. Mareș, *De cînd se scrie românește*, Univers Enciclopedic, București, 2001, p. 16-21.

³ Ideea, devenită loc comun în scrierile învățaților iluminiști ardeleni, a constituit punctul de plecare pentru reintroducerea alfabetului strămoșesc în scrisul românesc, în diversele forme ale scrierii etimologizante.

⁴ Dimitrie Cantemir, *Descriptio Antiquis et Hodierni Status Moldaviae. Descrierea stării de odinioară și de azi a Moldovei*, ed. a II-a, îngrijită de Ana-Christina Halichias, Postfață de Eugen Simion, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2014, p. 463.

⁵ Vezi Al. Mareș, *Considerații asupra datării Psaltirii Hurmuzaki*, loc. cit.

Apostolul, Palia) și după unele cărți de slujbă sau de dogmă religioasă (*Catehismul, Liturghierul, Cazania, Molitvelnicul, Pravila*), toate destinate uzului sau influențării confesionale a membrilor comunităților românești ortodoxe⁶. Iar după 1600, cărturari bine cunoscuți și remarcabili prelați, precum Varlaam, Dosoftei, Teodosie Veștemeanul, Antim Ivireanul, dar și personalități ale culturii laice, precum Eustratie logofătul, Neculai Milescu Spătarul, Udriște Năsturel, vor contribui la dezvoltarea scrisului chirilic ortodox și, sprijiniți de tipografiile subordonate programatic Bisericii, vor face ca, prin cartea destinată slujbei, să se impună, la mijlocul veacului al XVIII-lea⁷, o primă formă unică supradialectală a vechii noastre limbi literare, formă păstrată pînă astăzi, în coordonatele sale de bază, în scrisul bisericesc⁸.

Edițiile integrale ale *Bibliei* tipărite cu litere chirilice în 1688 și în 1795 se vor alătura cărții imprimate pentru slujbă și vor fi difuzate în toate provinciile românești. Iar simplificarea treptată a sistemului ortografic chirilic, susținută și promovată în primul rînd de cărturari laici (între aceștia un rol deosebit revenindu-le lui Ienăchiță Văcărescu, lui Ion Budai-Deleanu și în special lui Ion-Heliade Rădulescu), vor pregăti scrisul chirilic pentru o coexistență de aproximativ o jumătate de veac cu scrisul cu litere latine în maniere ortografice diverse.

Alfabetul chirilic, extins din spațiul Bisericii ortodoxe în domeniile laice ale culturii, identificat timp de aproape patru secole cu forma oficială a scrisului românesc, va fi înlocuit oficial și în tipărițile religioase după 1884. (În acest an, un articol (re)publicat în „Transilvania” cerea tipărirea cărților bisericești cu ortografia Academiei⁹, ortografie ajunsă, după exercițiul etimologismului intern, la o formă apropiată de principiul fonologic tradițional.)

Fusese scrisul chirilic de la începuturile utilizării sale în spațiul nostru cultural semn identitar al comunităților ortodoxe românești și modalitate de menținere a unității de neam și de limbă. În același timp el a fost însă și mijloc eficace de propagandă religioasă. Astfel, dacă în veacul al XVI-lea comunitățile românești calvine utilizau texte de slujbă imprimate cu litere chirilice (ne gîndim la *Liturghierul* coresian din 1570, comandat de Pavel Tordași), iar tipografiile difuzau în haină chirilică inclusiv texte cu originale sau de influență religioasă apuseană (ne referim la *Cazania I* și *Molitvenicul* imprimate de Coresi la Brașov sau la *Palia* apărută la Orăștie, tradusă de un grup de cărturari români, între care

⁶ Vezi o sinteză a informațiilor privind numărul și tipul textele românești păstrate din secolul al XVI-lea, Gh. Chivu, *Cele mai vechi texte românești. Probleme filologice și lingvistice*, în *Medioevio romano*, Roma, XXVII, 2003, fasc. 2, p. 320-327.

⁷ Vezi pentru o sinteză a opiniilor precedente și, totodată, pentru o reargumentare a ideii, Ion Gheție, *Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare*, în Ion Gheție, Gheorghe Chivu (coordonatori), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2000, p. 91-111.

⁸ Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, în „Limba română”, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453.

⁹ „Transilvania”, XV, nr. 5-6, 1-15 martie, 1884, p. 37-38.

se afla și Mihail Tordași, „episcopul <calvin al> românilor din Ardeal”), în veacul al XVIII-lea misionarii iezuiți deprindeau regulile scrisului chirilic (și întocmeau lexicoane cu vocabularul de bază al credinței de rit răsăritean), pentru a putea desfășura o activitate mai eficientă în spațiul românesc¹⁰, iar tipografiile muntenești și moldovenești furnizau carte religioasă ce avea, firesc, haină slavonă, comunităților românești din Transilvania și Banat, în ciuda interdicției stipulate de acte oficiale emise de cancelaria imperială de la Viena. Aceeași haină slavonă, concordantă cu normele ortografice specifice scrisului ortodox, era prezentă și în cele mai multe dintre tipăriturile utilizate de comunitățile greco-catolice¹¹.

Textele religioase cu litere latine în manieră ortografică maghiară

Proape concomitent cu primele tipărituri chirilice românești din veacul al XVI-lea, la o dată cuprinsă între 1571 și 1575, s-a imprimat la Cluj, în tipografia lui Gáspár Heltai, așa-numita *Psaltire* a lui Pavel Tordași, versiune românească pentru *Psalterium Hungaricum* a lui Albert Molnár¹². Textul, astăzi fragmentar (a ajuns la noi un grup de numai patru file, păstrate pînă în 1911 între foile de umplură ale copertei unei cărți legate în 1601), conservă o traducere a *Cărții de cîntece*, culegere de psalmi, laude bisericești și un cîntec de înmormîntare, intonate în bisericile reformate, culegere ce va fi ilustrată ulterior, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, prin copii manuscrise integrale datorate, între alții, lui Sándor Gergely din Agyagfalva (actualmente localitatea Lutița) din Hațeg, lui Ioan Viski, lui Ștefan Istvánházi și, se pare, lui Mihail Halici-tatăl¹³.

Greu de spus dacă acest prim text românesc imprimat cu litere latine în manieră ortografică maghiară este continuatorul unei tradiții mai vechi, ilustrate, eventual, de textele (numite „papistășești”) la care făcea referire Dimitrie Cantemir¹⁴ sau de *Catehismul* catolic tipărit cu certitudine la Sibiu, în 1544, din care nu s-a descoperit încă nici un exemplar.

Tipăriturii clujene menționate și copiilor *Cărții de cîntece* amintite i se alătură însă *Catehismul* preotului calvin Ștefan Fogarasi din Lugoj, tipărit la Alba Iulia în 1647, cel tradus de Giurgi Buitul, retipărit în 1703 la Cluj, după ce apăruse în

¹⁰ Cităm, dintre aceste scrieri, în primul rînd cele două manuscrise, o gramatică (*Institutiones linguae Valachicae*) și un dicționar (*Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*), ajunse în fondurile Bibliotecii arhiepiscopale din Kalocsa, dar alcătuite, în jurul anului 1770, în zona Oradiei. Vezi, pentru detalii, Gh. Chivu, *Introducere la Institutiones linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*, Editura Academiei Române, București, 2001, p. 7-41.

¹¹ Cităm, ca cel mai semnificativ exemplu, *Biblia* imprimată de Samuil Micu, la Blaj, în anul 1795.

¹² Vezi date despre text la Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, București, 1982, p. 261-284.

¹³ Pentru o sinteză a discuțiilor privind aceste versiuni a se vedea Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, III, 2007, nr. 1, p. 39-56.

¹⁴ Vezi *supra*, nota 4.

primă ediție la Pozsony (Bratislava) în anul 1636, alte trei *Catehisme* (*Catechismul cel mare cu întrebări și răspunsuri*, *Catechismul cel mic cu întrebări și răspunsuri*, *Catechismul cu întrebări și răspunsuri*), imprimate în 1780 la Buda, respectiv *Evanghelia* tipărită în 1769 la Kalocsa și republicată în 1799 la Buda.

În toate aceste texte modelul ortografic maghiar a impus utilizarea cu frecvență și distribuție adesea diferite a unor grafeme specifice, precum *c*, *cz* sau *tz* pentru a nota africata ț (*enceleg*, *gurice*; *lacz*, *viczel*; *despertziture*), *cs* pentru č (*cser*, *decsi*) sau *s* pentru ș (*akmusu*) și *j* (*grise*).

Influența limbii latine și, poate, dorința copiștilor și tipografilor de a adapta un alfabet de împrumut la scrierea limbii române au dus însă la apariția în scrierile amintite a unor abateri de la regulile scrisului oficial maghiar. Încă din secolul al XVI-lea au fost consemnate, într-un etimologism *avant la lettre* al celui care a dat forma grafică ultimă *Fragmentului Todorescu*, apropieri ale grafiei unor cuvinte de forma lexemelor latinești corespunzătoare (precum în *campuluy*, *crestinilor*, scrise cu *c* în loc de *k*, sau în *hommuy*, *peccate* sau *szuffletul*, în care este remarcabilă prezența lui *h* inițial și a literelor duble)¹⁵.

Unele texte scrise cu ortografie latină după model maghiar au fost transpuse, în epoca veche, din curiozitate intelectuală sau ca mijloc de propagandă religioasă, în alfabetul chirilic, constant utilizat în spațiul românesc, cum se știe, în primul rând de către copiștii și de către tipografiile ortodocși. Mă refer la texte izolate din *Cartea de cîntece* calvine, copiate de doi preoți bihoreni (popa Urs din Cotiglet și popa Giurgiu din Lunca Sprie), și la un *Cîntec de Crăciun*, transcris, după informațiile oferite de studiul limbii, în zona Făgărașului¹⁶. O sursă scrisă cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară va fi avut, foarte probabil, și *Evangheliarul de la Sibiu*, tipărit cu chirilice, dar înregistrînd o serie de grafii similare celor existente în *Cartea de cîntece* imprimată în a doua jumătate a veacului al XVI-lea la Cluj¹⁷. *Tatăl nostru* maghiar scris cu litere chirilice la finele *Codicelui Sturdzan*, în anii de început ai secolului al XVII-lea¹⁸, și cel similar descoperit într-un miscelaneu nord-ardelenesc alcătuit un veac mai tîrziu¹⁹ par să fie reproducerea din memorie a celebrei rugăciuni, pusă pe hîrtie în mod

¹⁵ Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *vol. cit.*, p. 286-298; vezi și Gh. Chivu, *Grafiile cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, Humanitas, București, 2006, p. 116-124.

¹⁶ A se vedea, pentru acest din urmă text, Ion Gheție, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.

¹⁷ Ion Gheție, „*Evangheliarul de la Sibiu*” și *textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172; Ion Gheție, Al. Mares, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 166-167.

¹⁸ Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.

¹⁹ N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru” unguresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 561-563.

independent de doi către români care nu cunoșteau limba maghiară, iar nu o transliterare a unui text maghiar, scris, firesc, cu litere latine.

Nu totdeauna consecvente în utilizarea grafiei cu litere latine și nici unitare în modul de aplicare a regulilor scrisului maghiar, dovadă, credem, a unei tradiții nu suficient de îndelungate și a unui exercițiu cultural nu foarte intens (ceea ce ar nega posibilitatea evocată a relației acestui tip de texte cu scrierile „papistășești” la care făcea referire, în 1714, Dimitrie Cantemir), izvoarele menționate individualizează în scrisul vechi românesc manuscrise și tipărituri destinate românilor transilvăneni calvini sau catolici.

Scrierile religioase datorate misionarilor italieni

Misionarii catolici, originari în primul rînd din Italia, interesați de spațiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populație de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă), traduc, adaptează sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, dar și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Moldova, unde Congregația de Propaganda Fide înființase o misiune, mai multe scrieri religioase în limba română²⁰.

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez*, o serie de *formule rituale* și câteva *rugăciuni*, pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregației. Despre un *Catehism* le scria superiorilor, în 1644, și Gaspare di Noto, dar realizarea propriu-zisă a textului nu a fost dovedită. Vito Piluzio din Vignanello, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirîndu-se din *Catehismul* bănățeanului Giurgi Buitul, a redactat și apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana*. Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregației un *Catehism* și câteva *Predici*, astăzi pierdute, pentru corectarea formei acestora în vederea imprimării fiind căutat, în 1717, un „specialist în limba română”. Doi ani mai târziu, în 1719, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iași, unde a îndeplinit o vreme funcția de prefect, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio, a transcris câteva *rugăciuni*, mai multe *formule sacramentale* și câteva *evanghelii*. Tot el a alcătuit, în 1725, o culegere de *predici* și de *fragmente evanghelice* manuscrise, intitulată *Conciones latinae-moldavo*. La începutul secolului al XIX-lea, Placido Porcelli preda Colegiului “Sfîntul Anton” din Roma un *Evangheliar*, un *Catehism* și mai multe *rugăciuni*. Iar Michele Sassiano și Vincenzo Gatti au redactat o *Învățătură creștinească*, respectiv o serie de *cazani*, descoperite, la începutul secolului trecut, în Biblioteca Archiginnasio din Bologna.

Scrierile religioase datorate misionarilor italieni, multe pierdute sau încă nedescoperite, au fost alcătuite, desigur, pentru a facilita oficierea în limba română a anumitor momente ale slujbei (foloseau în acestui scop *evangheliile*,

²⁰ Vezi pentru sinteză, Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2005.

rugăciunile sau diverse *formule rituale*) sau pentru propagandă religioasă (*catehismele*) în cadrul colectivităților românești de rit apusean din Moldova. Autorii acestor scrieri, misionari vorbitori de limbă italiană și cunoscători, respectiv utilizatori avizați ai limbii latine, limbă uzuală în bisericile apusene, au folosit însă, deopotrivă în manuscrise și în tipărituri, o ortografie cu litere latine care în mod surprinzător este total diferită de ortografia italienească a vremii. Numeroase grafeme mai puțin obișnuite în vechiul scris românesc cu litere latine (între acestea *a, ä, ae, e* și *ë* pentru *ă* (*astauara, kä, adaeverat, terdzii, vataemë*), *e, i* și *y* pentru *î* (*enyma, imbla, brynza*), *cs* și *cz* pentru *ț* (*nicși, czitesk*), *sz* pentru *s* (*doszeditura, szingur*), *s* și *sz* pentru *ș* (*sapte, greszele*), *c, z* și *cz* pentru *ț* (*osyndicylor, pokoinzae, viaczae*) îndreaptă atenția cercetătorilor nu atât spre scrisul polonez (în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, misionarii catolici din Moldova și-au îndeplinit misiunea sub conducerea a numeroși episcopi originari din Polonia), cum s-a afirmat uneori, cât spre scrisul maghiar (fără să se identifice însă cu acesta, în condițiile păstrării unor grafeme italienești sau latinești).²¹

A fost foarte probabil, cum opinam în urmă cu mai mulți ani²², o modalitate de adaptare a formei scrierilor misionarilor italieni din Moldova la obișnuințele ortografice ale destinatarilor reali sau potențiali ai acestor scrieri, români originari din Transilvania, trecuți deja la religia apuseană (deveniseră înaintea sosirii în Moldova calvini sau catolici), care utilizau, pentru diferențierea de ortodocși, scrisul cu litere latine după model ortografic maghiar.

Textele românești alcătuite în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și în primele decenii de după 1800, în Moldova, de către misionarii italieni, care nu vorbeau în mod curent românește sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea cunoașterea și utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), au și pentru această caracteristică neașteptată a graficii o poziție aparte în cadrul scrisului românesc vechi.

Textele religioase cu litere latine și ortografie etimologizantă

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii de după 1800 au apărut, după cum se știe, în Transilvania, ca reflex al concepției iluministe și ca urmare a acțiunii concertate a reprezentanților Școlii Ardelene, mai multe scrieri cu caracter programatic, care atestă prima încercare coerentă și fundamentată științific de creare a unui alfabet propriu limbii române prin utilizarea „slovelor strămoșești”, adică a alfabetului latinesc. Mă refer în primul rând la tipărituri bine cunoscute, precum gramatica intitulată *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, semnată de Samuil Micu și Gheorghe Șincai și apărută în două ediții, în 1780 la Viena și în 1805 la Buda, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica* a lui Petru Maior, tipărită tot la Buda în 1819, și *Lexiconul românesc-latinesc-*

²¹ Gh. Chivu, *Considerații asupra scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în *Comunicările "Hyperion"*, 8, 1999, p. 129-136 (republicat în *Vechi texte românești. Considerații filologice și lingvistice*, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 163-168).

²² Vezi *supra*, nota 21.

unguresc-nemțesc, primul dicționar normativ, explicativ și etimologic al românei literare, publicat în 1825 în aceeași „Crăiască Tipografie” însărcinată cu imprimarea cărților destinate Ungariei și teritoriilor anexate.

Scopul declarat al căutărilor menite să ducă la crearea unui alfabet propriu limbii noastre, care să aibă concomitent calitatea de a evidenția originea latină a românei (precum în *dice, fili, clave, glacie, homu, lacte, muliere, pane, sole* și altele, grafii întâlnite constant în texte înainte de 1800), dar și să permită normarea și, implicit, unificarea formei sale literare (precum în *romanesco, romanesci*, *pușe*, evident, în relație cu *romanu* „român”), a fost dublat, la începutul activității reprezentanților Școlii Ardelene, de un obiectiv religios. Iar acesta era strict circumscris culturii românești din teritoriile aflate dincolo de munți, în care, în mod deja tradițional, scrisul cu litere latine era utilizat numai de către românii subordonați religios Bisericii apusene, iar cel cu slove chirilice de către ortodocși. *Cartea de rogacioni pentru evlavia homului chrestin*, publicată de Samuil Micu în 1779 la Viena (deci cu un an înainte de apariția *Elementelor*, gramatica reprezentativă a Școlii Ardelene), și *Acatist sau Carte cu multe rugatsiuni pentru evlavia fiesteqvarui crestin*, imprimată tot de Samuil Micu la Sibiu, în 1801, ambele tipărituri destinate credinciosului de rînd, trebuiau să arate și prin grafie, în contextul cultural și religios complex al spațiului transilvănean, că greco-catolicii erau diferiți de românii trecuți la calvinism sau la catolicism.

O inventariere și apoi o comentare a grafemelor specifice acestor două tipărituri, uzuale în epoca de început a mișcării latiniste transilvănene, între care *a, e, i, o* sau *u*, adesea însoțite de accente sau de spirite, pentru notarea vocalelor *ă* și *î* (*demanetia, quât; benecuventat; intrare, sint; fântana*), *e* și *o* pentru scrierea diftongilor *ea* și *oa* (*om tacé, méele; morte, hómeni*), *si* pentru *ș* (*esirea*), *ti* pentru *ț* sau *ci* (*tiene; nepotentios*), nu își justifică locul aici, fiind de regulă bine cunoscut modul de apariție a noilor grafeme românești, simple sau compuse, cu sau fără semne diacritice, preluate exclusiv din scrierea latinească sau raportate, în timp, la limba italiană²³. La fel de bine cunoscut este, desigur, faptul că ortografia etimologizantă nu a fost nicicînd un scop în sine sau un mijloc de modificare deliberată a rostirii literare românești, dovadă inconsecvențele și alternanțele, dar mai ales simplificarea sa, făcută în timp de către aceiași autori²⁴, ci un mijloc de evidențiere a latinității limbii române, ca parte a unui program de schimbare concertată a modelelor culturale, urmărit sistematic timp de aproape un secol (de la 1780 pînă spre finele veacului al XIX-lea, cînd etimologismul „extern”, bazat pe modelul limbii latine, a lăsat locul, în scrisul românesc cu litere latine,

²³ A se vedea pentru ilustrarea grafemelor utilizate în scrierile ilumiiniștilor ardeleni, Pîrveu Boerescu, *Din istoria scrierii românești*, Editura Academiei Române, București, 2014, p. 262-326.

²⁴ Sînt cunoscute modificările aduse sistemului ortografic etimologizant în lucrări tipărite cu litere latine între 1779 și 1805. Cea mai semnificativă, în acest sens, este însă simplificarea operată de Gheorghe Șincai în ediția a II-a a gramaticii intitulată *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, publicată la Buda, în 1805.

etimologismului „intern”, menit să evidențieze și să consolideze structura limbii noastre literare).

Concluzii

Prezentarea și mai ales considerațiile formulate în paginile anterioare pe marginea vechilor scrieri religioase românești au demonstrat, sper, în mod convingător faptul că între religia sau confesiunea împărtășită de colectivitățile de români în veacurile de început ale limbii noastre de cultură și „haina” grafică a textelor utilizate de către aceștia sau destinate lor a existat o condiționare și o relație aproape obligatorie. Textele imprimare sau copiate pentru românii ortodocși au utilizat constant alfabetul chirilic, în vreme ce manuscrisele și cărțile destinate românilor trecuți la calvinism sau la catolicism erau tipărite sau copiate cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară. Relația astfel stabilită devine și mai evidentă în cazul scrierilor religioase datorate misionarilor italieni ce au activat în sate românești din Moldova, misionari care au renunțat deliberat la sistemul ortografic italianesc în favoarea regulilor de scriere specifice textelor cu care erau obișnuiți credincioșii pe care îi păstoreau, români supuși Bisericii apusene, veniți din Transilvania și chiar din Banat. La fel cum s-a întâmplat în cazul credincioșilor greco-catolici, pentru care au fost imprimare, alături de cărți cu alfabet chirilic, majoritare (adaptate la nivelul cultural al utilizatorilor), texte religioase cu alfabet etimologizant, pentru a le fi și în felul acesta marcată diferența de confesiune față de românii calvini sau catolici.

Bibliografie

- Pârnu Boerescu, *Din istoria scrierii românești*, Editura Academiei Române, București, 2014
- I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I, Socec & co, București, 1916
- Dimitrie Cantemir, *Descriptio Antiquis et Hodierni Status Moldaviae. Descrierea stării de odinioară și de azi a Moldovei*, ed. a II-a, îngrijită de Ana-Christina Halichias, Postfață de Eugen Simion, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2014
- Gh. Chivu, *Cele mai vechi texte românești. Probleme filologice și lingvistice*, în *Medioevio romano*, Roma, XXVII, 2003, fasc. 2, p. 320-327
- Gh. Chivu, *Considerații asupra scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în *Comunicările „Hyperion”*, 8, 1999, p. 129-136
- Gh. Chivu, *Grafiile cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, Humanitas, București, 2006, p. 116-124
- Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, în „Limba română”, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453
- Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442
- Gh. Chivu, *Vechi texte românești. Considerații filologice și lingvistice*, Editura Academiei Române, București, 2015

- N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru” unguresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 561-563
- Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2005
- Ion Gheție, „*Evangeliarul de la Sibiu*” și *textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172;
- Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, București, 1982, p. 261-284
- Ion Gheție, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705
- Ion Gheție, *Vechimea scrierii chirilice românești*, în *Începuturile scrisului în limba română*, Editura Academiei Române, București, 1974, p. 9-20
- Ion Gheție, Gheorghe Chivu (coordonatori), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2000
- Ion Gheție, Al. Mareș, *De când se scrie românește*, Univers Enciclopedic, București, 2001
- Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985
- Institutiones linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*, Ediție Gh. Chivu, Traducerea textului latin Lucia Wald, Editura Academiei Române, București, 2001
- Al. Mareș, *Considerații asupra datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 682-683
- Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, III, 2007, nr. 1, p. 39-56